

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Graffiti in Venetië

Teksten, tekeningen en posters in een vroegmoderne Italiaanse stad

van Gelder, M.

DOI

[10.5117/TVGESCH2018.1.GELD](https://doi.org/10.5117/TVGESCH2018.1.GELD)

Publication date

2018

Document Version

Final published version

Published in

Tijdschrift voor Geschiedenis

License

CC BY-NC-ND

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Gelder, M. (2018). Graffiti in Venetië: Teksten, tekeningen en posters in een vroegmoderne Italiaanse stad. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 131(1), 73-94. <https://doi.org/10.5117/TVGESCH2018.1.GELD>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Graffiti in Venetië

Teksten, tekeningen en posters in een vroegmoderne Italiaanse stad

Maartje van Gelder

TVGESCH 130 (4): 73–94

DOI: 10.5117/TVGESCH2017.4.GELD

Abstract

Graffiti in Venice. Texts, drawings, and posters in an early modern Italian city

This article examines how and why Venetians wrote on walls in the early modern period. From the Piazza San Marco area – the city’s political and religious heart – to the peripheral quarantine island and the ducal prisons, it analyses the locations and meaning of official and subversive writing practices, using archival, archaeological, and visual sources. By first examining accepted forms of writing and drawing on walls and pillars, the article aims to offer a broader contextualization of the graffiti and placards that attacked those in power. Social historians have shown that ordinary people were integral to pre-modern political dynamics. Yet Venice is still often portrayed as *la Serenissima*, an exceptionally serene city-state, an image constructed and projected during the late medieval and early modern period. A further investigation of subversive writings in the Venetian urban landscape can help to establish the political role of ordinary Venetians.

Keywords: graffiti, early modern Venice, urban history, popular politics

In de nacht van 25 op 26 oktober 1523 tekende iemand met houtskool obscene figuren ('caz[z]i e altro, cose vergognose') op de gesloten luiken van een aantal particuliere banken bij Rialto, het economische hart van Venetië. Deze banken behoorden toe aan families uit het patriciaat, de politieke en financiële elite die de stad en het bijbehorende koloniale rijk bestuurde. Behalve deze tekeningen voegde de onbekende bekladder of bekladders nog een hele serie verwensingen aan het

adres van de verschillende bankeigenaren toe. Op de bank van Mafio Bernardo verscheen 'Banco di buzaron' ('Bank van een fraudeur') en bij die van Piero da Molin, in een mix van Italiaans en Latijn, 'Bank van hij die niets heeft' ('Banco de nulla tenentis').¹ Daarop volgde nog een hele serie beledigingen aan het adres van verschillende courtisanes en de bankiers die hen

¹ *I diarii di Marino Sanuto. I ottobre MDXXIII-XXIX febbraio MDXXIV*, deel XXXV, Federico Stefani e.a. ed. (Venetië 1892) 140, 26 oktober 1523.

onderhielden: ‘Cornelia Griffo, met haar goede naam, weet dat ze een trieste hoer is, die een miljoen kinderen heeft gemaakt’, ‘Cornelia zal je ruïneren, Piero da Molin’, ‘Paolo Cicogna, met zijn goede reputatie, was in het huis van die hoer Eugenia, waar hij de keuken schoonmaakte’, een mededeling bedoeld om de mannelijkheid van Cicogna in twijfel te trekken.² Of platter: ‘Paolo Cicogna, met je buik vol wormen en stront, fraudeur’.³ Na ontdekking van de schrijfsels stuurden de Venetiaanse autoriteiten meteen een aantal loopjongens met emmers water om ze te verwijderen. Veel langer dan een paar uur zullen deze beledigingen niet te lezen zijn geweest.

Op basis van de leuzen en het taalgebruik valt direct het een en ander over de motieven en achtergrond van de daders af te leiden: de teksten en tekeningen waren een gerichte aanval door een geletterde schrijver met *inside information* over de bankiers en over hun relaties met courtesanes. Ook de snelle reactie en vervolgcities van de Venetiaanse overheid zijn veelzeggend: de Raad van Tien, een van de hoogste staatsorganen en belast met het bewaken van de staatsveiligheid, stelde direct een onderzoek in en wist al snel de daders te traceren. Het ging om vier jonge patriciërs die, na een gezamenlijk diner in de Osteria de Aap (‘la Scimmia’) bij Rialto, de leuzen op de muur hadden geschreven. Zij werden vier dagen na het

voorval gearresteerd en opgesloten in het Palazzo Ducale. Na vier dagen van ondervragingen veroordeelde de Raad van Tien hen op 8 november tot een combinatie van korte gevangenisstraffen, verbanning, tijdelijke uitsluiting van functies en boetes.⁴

Waarom nam de Tien deze baldadige schrijfsels, uitgevoerd door jonge, waarschijnlijk dronken, mannen uit de elite, zo serieus? Dit heeft vooral te maken met hun zorg om niet alleen de staatsveiligheid zelf, maar ook om de uitstraling van politieke stabiliteit en rust. Als republiek met een omvangrijke politieke elite, waarvan de leden steeds wisselende functies en posities in allerlei raden bekleedden, was een stabiel imago voor Venetië cruciaal. Ook de hoogste politieke functie, die van de doge, was een tijdelijke: dit gekozen staatshoofd diende voor het leven, maar een onofficieel criterium was dat doge-kandidaten, naast politieke zwaargewichten, ook op leeftijd dienden te zijn, zodat hun ambtstermijn een natuurlijk begrenzing kende.⁵ De essentie van het Venetiaanse politieke systeem was dus juist een permanente dynamiek. Om het gebrek aan een door God aangewezen monarch en heersende dynastie te compenseren stond daar een actief uitgedragen zelfbeeld van rust en stabiliteit tegenover.⁶

Vanaf de late middeleeuwen verspreidden Venetiaanse auteurs en politiek denkers het idee dat deze stadstaat geen op-

2 Over courtesanes en satire, Margaret F. Rosenthal, *The honest courtesan. Veronica Franco, citizen and writer in sixteenth-century Venice* (Chicago 1992) 11-56.

3 ‘Cornelia Griffo, ch’è in tal reputation, sapiate è una putana trista, per aver fato fioli un milion; ‘Cornelia sarà la to ruina, Piero da Molin; ‘Polo Zigogna di cui si fa gran stima, fu a cha de Eugenia putana ch’el fè la cusina; ‘Polo Zigogna panzon da vermi e merda, buzaron’, *I diarii XXXV*, 140.

4 Zie *I diarii XXXV*, 147-148, 156, 162 en 175-176 en Robert Finlay, ‘Politics and the family in Renaissance Venice. The election of Doge Andrea Gritti’, *Studi veneziani* 2 (1978) 97-117.

5 Edward Muir, *Civic ritual in Renaissance Venice* (Princeton 1981) 251-288.

6 David Rosand, *Myths of Venice. The figuration of a state* (Chapel Hill – Londen 2001).

standen of staatsgrepen kende, onder andere omdat het patriciaat zorg droeg voor een goede rechtspraak en *abbondantia*, voldoende voedselvoorraden.⁷ Daarnaast maakten goddelijke steun en de bescherming van patroonheilige Marcus dat Venetië immuun was voor invallen van buitenaf en niet bedreigd werd door interne conflicten. Volgens dit ideaalbeeld was het patriciaat vrij van factiestrijd, terwijl de rest van de bevolking rustig, tevreden en formeel machteloos was. Waar andere Italiaanse stadstaten regelmatig opgeschrikt werden door conflicten of rebellie, kende Venetië een uitzonderlijke rust. De houtskoolleuzen bij Rialto, hoe kort zichtbaar ook, legden echter bloot dat er wel degelijk spanningen waren binnen het patriciaat.⁸ De Tien vervolgde dergelijke uitingen die de stabiliteit van Venetië in twijfel trokken, of dit nu de vorm aannam van leuzen, posters of graffiti. Zo ook in januari 1401, toen iemand met houtskool op de deur van de San Boldokerk had geschreven: ‘Waanzinnig Venetië, je bent de armen vergeten’.⁹ Omdat de tekst op een ‘publieke plek’ was verschenen, stelde de raad een grootschalig onderzoek in. Iedereen met informatie over de daad kon 1000 lire als beloning verwachten, een fors bedrag en indicatief voor de ernst van de zaak. De auteur van deze tekst zal wellicht van een heel ander allooi geweest zijn dan de schrijvers uit het eerste voorbeeld, maar bepaalde overeenkomsten zijn van

belang: ook hier ging het om het openbare karakter van negatieve graffiti, werd het vluchtige medium houtskool gebruikt en was er sprake van harde vervolging.¹⁰

In dit artikel wil ik nagaan wie er op muren, deuren, en pilaren schreven in vroegmodern Venetië. Hierbij gaat het deels om teksten en afbeeldingen met een negatieve of satirische lading, zoals in bovenstaande voorbeelden. Graffiti en posters (‘cartelli’) met protestboodschappen of stevig politiek commentaar konden in potentie een bijzonder breed publiek bereiken. In Florence begon deze traditie al in de veertiende eeuw; Rome kende vanaf de vijftiende eeuw de *pasquinades*, aanplakbiljetten op het klassieke beeld Pasquino. Vanaf de zestiende eeuw waren graffiti een wijdverspreide gewoonte in Napels, Brescia, Padua en ook Venetië. Maar het is van belang om deze subversieve uitingen in een bredere context te plaatsen. Zo beschreef ook de overheid zelf de publieke ruimte.¹¹ Staat en kerk communiceerden op allerlei manieren in het Italië van de Renaissance: via speeches en mededelingen, stadsomroepers, kansschoten, kerkklokken, maar ook met posters en in steen gebeitelde teksten. Iedere stad had wat Stephen Milner voor

10 Ook elders zien we vergelijkbare reacties: in Florence werd de maker van naakte figuren op huismuren in 1501 bestraft met het verlies van een hand; voor het maken van ‘ongepaste en valse’ (‘disconvenienti et disoneste’) graffiti werd in 1515 de doodstraf uitgevaardigd, zie: Stephen J. Milner, “Fanno bandire, notificare, et expressamente comandare”. Town criers and the information economy of Renaissance Florence’, *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* 16.1-2 (2013) 107-151, aldaar 128.

11 Een speciaal genre vormden de *pitture infamanti*, schilderijen van veroordeelden op publieke locaties als strafmaatregel, zie Gherardo Ortalli, *La pittura infamante: secoli XIII-XVI* (Rome 2015; 2e herziene uitgave).

7 Voor een analyse van deze Venetiaanse mythe van stabiliteit: J. S. Grubb, ‘When myths lose power: four decades of Venetian historiography’, *Journal of Modern History* 58 (1986) 43-94.

8 Zie bijvoorbeeld Robert Finlay, *Politics in Renaissance Venice* (Londen 1980).

9 ‘Venetia mata, la raxon tu a dessfata per i puoveri’, Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Consiglio dei Dieci, Deliberazioni miste, register 8, fol. 65v.

Florence de 'city's information gateways' noemde: 'sites of communal aggregation and transit in front of churches, in the city's main piazze, at strategic crossroads or junctions, on bridges, before larger palaces in the nominated neighborhood, and at the actual city gates'.¹² Auteurs van subversieve boodschappen kaapten deze officiële 'information gateways' vaak, wat weer felle reacties van de overheid opriep.¹³

De laatste twee decennia hebben historici van de vroegmoderne periode zich gebogen over politieke communicatie en de publieke opinie.¹⁴ Dergelijk onderzoek heeft zich vooral gericht op de circulatie van pamfletten en kranten, en de rol van stedelijke hotspots van discussie, zoals herbergen.¹⁵ Graffiti hebben hierin een minder grote rol gespeeld, maar dat heeft vooral te maken met hun relatief efemere karakter. Juist voor Venetië, dat zo prat ging op de interne stabiliteit, vormen graffiti en vlugschriften een ingang om de relatie tussen de officiële orde en het alledaagse stedelijke leven verder te onderzoeken. Helaas is er nog nauwelijks systematisch onderzoek naar vroegmoderne Italiaanse graffiti gedaan, op inventarisaties op een aantal specifieke plekken na.¹⁶

12 Milner, 'Fanno bandire', 112.

13 Peter Burke, *The historical anthropology of early modern Italy. Essays on perception and communication* (Cambridge 2005; 1ste druk 1987) 127-128.

14 Bijvoorbeeld Beat Kümin ed., *Political space in pre-industrial Europe* (Farnham 2009); Massimo Rospocher ed., *Beyond the public sphere: Opinions, publics, spaces in early modern Europe* (Berlijn-Bologna 2012).

15 Voor een historiografisch overzicht: Daniel Bellin-gradt, 'Organizing public opinion in a resonating box: The Gülich rebellion in early modern Cologne, 1680-1686', *Urban History* 39 (2012) 553-570. Voor de rol van tavernes, Beat Kümin, *Drinking matters: Public houses and social exchange in early modern Central Europe* (Basingstoke 2007).

16 Burke, *The historical anthropology*, 127.

Dit artikel vormt dus ook een verkenning naar de vorm, locatie, en rol van dergelijke schrijfsels in Venetië. Welke boodschappen droegen deze teksten en tekeningen uit, waar en door wie werden ze opgeschreven? Wat was de reactie van de autoriteiten?

Daarbij is het van belang stil te staan bij de materialiteit van de schrijfsels. Wat het merendeel van zowel de subversieve als geaccepteerde schrijfsels met elkaar gemeen heeft is dat ze niet waren bedoeld om lang zichtbaar te blijven, laat staan om overgeleverd te worden. Het gebruik van houtskool in bovenstaande voorbeelden duidt hier al op: het ging om snel opgekrabbelde teksten, die ook weer snel verwijderd konden worden. Dat we zo precies weten wat er gestaan heeft op de kerk van San Boldo in 1401 en op de muren van de banken bij Rialto in 1523 komt in het eerste geval door de vervolgingsdrift van de Tien, die de originele teksten in de processtukken opnam (dit was overigens lang niet altijd het geval) en in het tweede geval door de documentatiedrift van een bijzondere chroniqueur van het Venetiaanse dagelijkse leven, Marino Sanudo (1466-1536), die tussen 1496 en 1533 gedetailleerde dagboeken bijhield.¹⁷ Vrijwel dagelijks liep hij van zijn huis in het westelijke district Santa Croce via Rialto naar Piazza San Marco, het politieke hart van de stad en een belangrijke verzamelplaats van nieuws. Hij zal op die maandagochtend in 1523 onderweg geweest zijn naar San Marco en toen de leuzen en tekeningen, en wellicht ook de haastige

17 *Venice, città eccellentissima. Selections from the Renaissance diaries of Marin Sanudo*, Patricia H. Labalme en Laura Sanguineti White ed., Linda L. Carroll vert. (Baltimore 2008) en Robert Finlay, 'Politics and history in the diary of Marino Sanuto', *Renaissance Quarterly* 33.4 (1980) 585-598.

reinigingswerkzaamheden, hebben gezien.¹⁸

Overlevering van graffiti en andere efmere teksten berust dus op toeval, nog meer dan voor de meeste andere historische bronnen het geval is. Dik aangebrachte kalklagen, bedoeld ter desinfectie, heeft graffiti in de gevangenissen en op het quarantaine-eiland Lazzaretto Nuovo tegen de invloeden van de tijd en het vochtige klimaat van de lagune beschermd; op sommige momenten hebben ijverige werknemers van de Raad van Tien leuzen gekopieerd en kritische posters van muren en pilaren verwijderd en, vaak met lijm en al, bewaard in een dossier. Dit artikel wil laten zien hoe waardevol deze, vaak lastig te traceren, teksten kunnen zijn als bron, mits ze in de bredere politieke, sociale en ruimtelijke context van de stad Venetië worden geplaatst.

De stad Venetië

Venetië was de metropool van een rijk dat een deel van het Italiaanse schiereiland en het oostelijke Middellandse Zeegebied besloeg. Als een van de grotere Europese steden schommelde het bevolkingsaantal tussen de 120.000 en 180.000 inwoners. De stedelijke bevolking was ingedeeld in een formele juridisch-politieke hiërarchie. De patriciërs, slechts 5 procent van de stedelijke populatie, vormden de toplaag. Een wet uit 1297 formaliseerde wie er tot het patriciaat behoorde, namelijk die families die op dat moment in de Grote Raad (het

grootste politieke orgaan van de Venetiaanse republiek) gerepresenteerd waren. Dit waren zo'n honderd families, die zich vaak weer in verschillende takken opsplitsen. Volwassen mannelijke patriciërs hadden toegang tot politieke functies en namen zitting in de verschillende raden die samen het complexe staatsapparaat vormden.¹⁹ Zij kozen de doge uit hun midden en hadden een monopolie op de lucratieve handel in Aziatische en Levantijnse handelswaar. De zogeheten *cittadini* (letterlijk 'burgers') vormden een secundaire elite: zij hadden als enigen toegang tot beroepen als advocaat, notaris en secretaris. *Cittadini* functionarissen waren de stabiele bureaucratie ruggengraat van het staatsbestel, aangezien patriciërs steeds roulerende posities bekleedden.²⁰

De overgebleven inwoners van Venetië, zo'n 85 procent, vielen onder de categorie van de *popolani*. Dit is eigenlijk de laagste groep, omdat zij vooral negatief gedefinieerd is (niet behorend tot het patriciaat of tot de *cittadini*) en tegelijkertijd bestaat uit mensen die in inkomen, beroep en achtergrond sterk van elkaar verschilden: van ambachtslieden, kooplieden en winkeliers tot zeelieden, bedienden, gondeliers, bedelaars en prostituees. Bovendien konden welvarende *popolani* verarmde patriciërs in rijkdom overtreffen, zonder ooit aanspraak te kunnen maken op een formele politieke rol.

Dit statische beeld van een door de elite gedomineerde stedelijke samenleving is de laatste decennia gekanteld. Zo

18 De Franse advocaat Pierre de l'Estoile (1546-1611) verzamelde ook graffiti, zie: Mark Greengrass, 'Outspoken opinions as collectable items? Engagement and divertissement in the French Civil Wars', *Renaissance Studies* 30.1 (2016) 57-72.

19 Voor een overzicht van het Venetiaanse politieke stelsel: Alfredo Viggiano, 'Politics and constitution', in: Eric R. Dursteler ed., *A companion to Venetian history, 1400-1797* (Leiden 2013) 47-84.

20 Anna Bellavitis, 'Family and society', in: Eric R. Dursteler ed., *A companion to Venetian history, 1400-1797* (Leiden 2013) 319-351.

zijn de spanningen en factiestrijd binnen het patriciaat blootgelegd en wijzen recente studies vooral op de permeabiliteit van de grenzen tussen de verschillende groepen.²¹ Sociaal-historici hebben aandacht besteed aan het leven van gildeleden, arbeiders in de staatsscheepswerf (het Arsenaal), huishoudelijk personeel, en *popolano* vrouwen.²² Bovendien hebben Claire Judde de Larivière en Rosa Salzberg overtuigend betoogd dat de *popolani* niet gezien moeten worden als een restcategorie, maar als de kern van de stedelijke bevolking.²³ Filippo de Vivo toonde aan hoe politieke informatie binnen Venetië verspreid werd.²⁴ Mijn eigen onderzoek laat zien hoe 'gewone' Venetianen weldegelijk invloed uitoefenden via protesten, het houden van alternatieve rituelen, maar ook door te schrijven op muren.²⁵ Binnen deze herziening van de Venetiaanse politieke en sociale verhoudin-

gen speelt, mede ingegeven door de *spatial turn* en de ontwikkelingen in de stadsgeschiedenis de afgelopen decennia, de stedelijke ruimte een steeds belangrijker rol. In eerste instantie ging het hierbij vooral om de relatie tussen bepaalde stedelijke locaties en staatsrituelen, met de nadruk op de manier waarop de door de overheid vormgegeven stedelijke ruimte het Venetiaanse zelfbeeld uitdroeg en versterkte.²⁶ Maar inmiddels gaat de aandacht meer uit naar manieren waarop de stedelijke ruimte kon worden overgenomen en ingevuld door mensen die niet tot de elite behoorden, zoals bijvoorbeeld migranten en *cantastorie* (straatanzers).²⁷ Een centrale vraag hierbij is hoe de stedelijke ruimte bepaalde communicatie vormgaf.²⁸

De centrale delen van de stad kenden een gevarieerd woonpatroon, waarbij rijke en arme Venetianen dicht op elkaar woonden, terwijl de meer perifere zones in de districten Cannaregio en Castelo onderdak boden aan arbeiders en recente immigranten en zeelieden.²⁹ Rondom Rialto waren de meeste winkels en markten geconcentreerd, en het was, zoals we ge-

21 Stanley Chojnacki, *Women and men in Renaissance Venice* (Baltimore 2000); Finlay, *Politics*; Dennis Romano, *The likeness of Venice: A life of Doge Francesco Foscari* (New Haven, CT 2007).

22 Bijvoorbeeld Richard Mackenney, *Tradesmen and traders: The world of the guilds in Venice and Europe, c. 1250-c. 1650* (Londen 1987); Robert C. Davis, *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and workplace in the preindustrial city* (Baltimore 1991); Joanne Ferraro, *Marriage wars in late Renaissance Venice* (Oxford 2001); Dennis Romano, *Housecraft and statecraft: Domestic service in Renaissance Venice, 1400-1600* (Baltimore 1996).

23 Claire Judde de Larivière en Rosa M. Salzberg, 'Le peuple est la cité. L'idée de *popolo* et la condition des *popolani* à Venise (XVe-XVIe siècles)', *Annales ESC* 68.4 (2013) 1113-1140. Zie ook Ioanna Iordanou, 'Pestilence, poverty and provision: Re-evaluating the role of the *popolani* in early modern Venice', *Economic History Review* 69.3 (2015) 801-822.

24 Filippo de Vivo, *Information and communication in Venice. Rethinking early modern politics* (Oxford 2007).

25 Maartje van Gelder, 'The people's prince. Popular politics in early modern Venice', te verschijnen in *The Journal of Modern History* in 2018.

26 Iain Fenlon, *The ceremonial city. History, memory, and myth in Renaissance Venice* (New Haven 2007); Elisabeth Crouzet-Pavan, *Venice triumphant. The horizons of a myth* (Baltimore 2002).

27 Bijvoorbeeld Rosa Salzberg, 'The margins in the centre: Working around Rialto (Venice, 16th Century)', in: A. Spicer en J.L. Crawshaw-Stevens ed., *The place of the social margins, 1400-1800* (New York 2017) 135-152; Rosa Salzberg en Massimo Rospocher, 'Street singers in Italian Renaissance urban culture and communication', *Cultural and Social History*, 9.1 (2012) 9-26.

28 De Vivo, *Information and communication*.

29 Patricia Fortini Brown, "Not one but many separate cities". Housing diversity in sixteenth-century Venice', in: Nicholas Howe ed., *Home and homelessness in the medieval and Renaissance world* (Notre Dame 2004) 13-55.

zien hebben, het financiële centrum. San Marco vormde het religieuze en politieke hart van de stad, en een zone waar relatief minder mensen woonden. De meer perifere delen van de stad hadden alle hun eigen karakter: zo werd bijvoorbeeld het oostelijke deel gedomineerd door het Arsenal, de staatsscheepswerf, en de arbeiders die om dit industriële complex heen woonden. Hoewel water natuurlijk een dominant element in de Venetiaanse stedelijke ruimte vormde, waren straten tegelijkertijd een cruciaal onderdeel. Het merendeel van de bevolking liep door de stad en liet zich af en toe door een *traghetto* (een gondel die als veer opereerde) overzetten.³⁰ Dit gebruik van de stedelijke ruimte zal dus consequenties gehad hebben voor de plekken waar teksten op de muren geschreven en gelezen werden.

Teksten in en om het Piazza San Marco

Het Piazza San Marco en aangrenzende Piazzetta vormden het politieke en religieuze centrum van de stad, met het Palazzo Ducale en de aan de Venetiaanse patroonheilige Marcus gewijde basiliek. Het plein was het begin- en/of startpunt van de belangrijkste overheidsrituelen en ceremonies, die door historici vaak zijn gezien als cruciale kanalen om de *high-brow* Venetiaanse politieke cultuur onder een breed publiek te verspreiden. Volgens Edward Muir zorgden juist dergelijke rituelen ervoor dat de bevolking zich identificeerde met het Venetiaanse politieke

ideaal en het patricische bestuur accepteerde.³¹ Steeds meer onderzoekers, inclusief Muir zelf, stellen echter de vraag of die politieke cultuur wel zo homogeen en breed geaccepteerd was.³² Hoe dan ook is het overduidelijk dat het plein een belangrijke rol speelde in het Venetiaanse communicatiesysteem.

Aangezien de lagune als verdedigingslinie fungeerde, had de stad als een van de weinige premoderne steden geen stadsmuur of -poorten, locaties die in de meeste steden juist belangrijke communicatieknooppunten vormden.³³ Belangrijke 'information gateways' waren vanzelfsprekend het Piazza San Marco en de regio rondom Rialto, maar daarnaast ook de steigers van de *traghetto*. Venetië had in de zestiende eeuw zo'n vijftig stadsomroepers in dienst, die officiële decreten voorlezen bij de Rialto-brug en op Piazza San Marco, maar ook op verschillende pleinen in parochies (de zogeheten *campi*) en bij de *traghetto*-steigers.³⁴ Zij waren een belangrijke schakel tussen overheid en inwoners: ze verspreidden informatie, begroetten gezanten, riepen op tot oorlog, verkondigden straffen en verbanningen en riepen vergaderingen bijeen.³⁵ *Bandi*, officiële berichten, werden verkondigd vanaf bijvoorbeeld de Pietra del Bando, op de hoek van de Basilica, en bij Rialto,

32 Edward Muir, 'The anthropology of Venice,' in: Eric R. Dursteler ed., *A companion to Venetian history, 1400-1797* (Leiden 2013) 487: 'one can no longer presume that there was any comprehensive, single Venetian point of view ... no matter how monolithic Venetian political culture may have been.'

33 Milner, 'Fanno bandire', 112; Daniel Jütte, 'Entering a city. On a lost early modern practice', *Urban History* 41.2 (2014) 204-227.

34 De Vivo, 'Walking'; Claire Judde de Larivière, *La révolte des boules de neige: Murano face à Venise, 1511* (Parijs 2014) 192-201.

35 Milner, 'Fanno bandire'.

30 Filippo de Vivo, 'Walking in sixteenth-century Venice. Mobilizing the early modern city', *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* 19.1 (2016) 115-141.

31 Muir, *Civic ritual*, 272-273.

Schets van Piazza San Marco met zicht op de Basilica (circa 1760), Canaletto. Op de pilaar rechts in beeld zijn de contouren van een aanplakbiljet ingetekend.

Rijksmuseum Amsterdam

Palazzo Ducale, detail 'De ontvangst van de Franse ambassadeur', Luca Carlevarijs (1706-1708). Op twee van de drie pilaren zijn (geschilderde?) aankondigingen te zien met een omkransing.

Rijksmuseum Amsterdam

maar ook als posters opgeplakt op muren, pilaren en kerkdeuren. Deze plekken hadden de rol van mededelingenbord. Dergelijke proclamaties gingen over nieuwe belastingen, wetten of gezondheidsmaatregelen, maar vaak waren het herhalingen van oudere wetten, ter opfrissing van het collectieve geheugen.

Op Venetiaanse stadsgezichten of *ve-*

dute, een genre dat vanaf begin achttiende eeuw in de mode kwam, zijn de sporen van dergelijke berichten nog te zien. Een schets van de achttiende-eeuwse schilder Canaletto, de beroemde producent van stadsgezichten, toont het Piazza San Marco waarbij we vanuit de zuilengalerij richting de Basilica kijken. Op de pilaar zijn de contouren van een aanplakbiljet of ge-

schilderde mededeling te zien, waarschijnlijk aangebracht door de autoriteiten. Een detail van het schilderij van de *vedutista* Luca Carlevarijs ('De ontvangst van de Franse ambassadeur', 1706-1708) uit het begin van de achttiende eeuw, toont de *sottoportico* ('galerij') van het Palazzo Ducale aan de lagune-kant, met op de pilaren geschilderde of aangeplakte mededelingen.

Op dergelijke communicatieknooppunten brachten anderen ook onofficiële berichten aan. Dit geldt bijvoorbeeld voor het standbeeld de *Gobbo di Rialto* ('de gebochelde van Rialto'). Op dit beeld van een gehurkte, naakte man, onthuld in 1541, kondigden de stadsomroepers wetten en straffen af. Vanaf het midden van de zestiende eeuw hingen anonieme auteurs op dit beeld *pasquinades*, satirische schrijfsels, waarop ik later in dit artikel zal terugkomen.³⁶ Representaties van de San Marco-zone laten daarnaast ook zien hoe onofficiële teksten op muren en pilaren werden aangebracht. Waar Canaletto vaak een wijds perspectief kiest, zoomt zijn tijdgenoot Longhi juist in op bepaalde karakteristieke of ludieke scènes uit het Venetiaanse leven. Vaak gebruikt hij architectonische elementen als omlijsting van zijn schilderijen, zoals op het schilderij 'De waarzegger' (circa 1756) een deel van de zuilengalerij van het Palazzo Ducale. Op de rechterpilaar zien we een *cor-*

Detail uit De Waarzegger.

National Gallery, Londen

no ducale (doge-hoed) en een omlijsting. Daarin staat 'Per dose Sier Francesco Loredan, padre dei poveri' ('Voor doge de Heer Francesco Loredan, vader van de armen'). Dit was een leus die vaak ter ondersteuning van vrijgevege doges en dogekandidaten werd gebruikt, al paste particuliere liefdadigheid nadrukkelijk niet binnen het republikeinse ideaal.³⁷ Waarschijnlijk slaat de leus op de verkiezing van Loredan (1685-1762) in 1752. Op de achtermuur valt een zelfde soort steunbetuiging te lezen aan ene Giovanni Farinaro, die kandidaat stond voor de positie als parochiepriester in de wijk San Trovaso.³⁸ Longhi verwerkte vergelijkbare leuzen voor andere verkozen doges in de achtergrond van andere schilderijen, waarschijnlijk als een speelse manier om zijn werk te dateren. Tegelijkertijd laten zijn schilderijen zien op welke manier geschilderde of getekende leuzen onderdeel uit-

36 Er ontspoon zich zelfs een dialoog tussen het Pasquino-beeld in Rome en de *Gobbo* in Venetië over de politieke verhoudingen tussen Rome en de Venetiaanse republiek, zie: Andrea Moschetti, 'Il Gobbo di Rialto e le sue relazioni con Pasquino', *Nuovo Archivio Veneto* V (1893) 5-93; Antonio Marzo, 'Pasquino e il Gobbo di Rialto', in: Chrysa Damianaki, Paolo Procaccioli en Angelo Romano ed., *Ex marmore. Pasquini, Pasquinisti, Pasquinate nell'Europa moderna* (Rome 2005) 121-134.

37 Loredan was bijzonder vrijgevig, zie: Andrea da Mosto, *I dogi di Venezia nella vita pubblica e privata*. (Milaan 1983) 493-494.

38 De leus luidt 'Per piovan de San Trovaso/ Domine Zuanne Farinaro'. De laatste regel is niet goed leesbaar, maar mogelijk een datum.

De Waarzegger, Pietro Longhi (circa 1756).

National Gallery, Londen

maakten van de publieke ruimte rondom Piazza San Marco.

Door toeval zijn twee voorbeelden van dergelijke leuzen in situ bewaard gebleven. Wie vandaag de dag, tussen de toeristen en opvliegende duiven door, goed kijkt naar twee pilaren aan de zuidkant van de zuilengalerij van Piazza San Marco,

ziet daar nog vaag twee dateerbare graffiti, met een rode kleurstof (*porpora*, een textielverf, of *cocciopesto*, samengesteld uit onder andere gemalen baksteen) aangebracht.³⁹ Dit zijn zeldzame sporen van

³⁹ Zie de aflevering 'L'iscrizione 1588 VV il Doge' van de Youtube-serie 'Venezia in un minuto': <https://youtu.be/anNLI-jmkg>.

graffiti in de open lucht; het merendeel is verdwenen. Op de ene pilaar is het jaartal 1588 te lezen en het teken VV, voor 'Viva' ('Leve'). Op de volgende pilaar zijn weer '1588' en 'VV' te zien, samen met een tekening van een 'corno ducale', een dogekroon. Dit soort tekens werden vaak gebruikt om uiting te geven aan steun voor een nieuwe doge of aan een doge-kandidaat tijdens verkiezingen. Formeel hadden 'gewone' Venetianen uit de *cittadino*- of *popolano*-klasse geen enkele stem in de doge-verkiezingen, maar ze konden wel degelijk op verschillende manieren hun voor- of afkeur laten blijken, en zelfs in sommige gevallen flinke druk zetten op het kiescollege in conclaaf in het Palazzo Ducale.⁴⁰

De graffiti uit 1588 op het Piazza San Marco zijn steunbetuigingen aan Doge Pasquale Cicogna. Hij was echter al in 1585 gekozen. De leuzen vierten dan ook niet zozeer zijn verkiezing zelf, maar het feit dat tijdens zijn regeringsperiode de constructie van de nieuwe Rialto-brug werd begonnen. De brug was de enige vaste verbinding tussen de twee Canal Grande-oeveren en daarmee niet alleen een prestigeproject, maar ook een infrastructureel project met economische en sociale gevolgen voor de meeste Venetianen.⁴¹ De zuilengalerij van deze kant van Piazza San Marco was net twee jaar eerder gereedgekomen en de rode leuzen zullen zich scherp hebben afgetekend op de witte pilaren.⁴² Dit soort lovende uitingen

waren waarschijnlijk spontane uitingen van 'gewone' Venetianen, die hun eigen leuzen aanbrachten op locaties die ook de overheid gebruikte.

Een andere plek op het plein die schrijfsels in de vorm van graffiti aantrok was de Basilica di San Marco, het belangrijkste religieuze gebouw van de stad. De Basilica werd niet alleen gebruikt bij alle officiële hoogtijdagen, maar was ook een magneet voor de vele pelgrims die Venetië bezochten onderweg naar het Heilige Land. Velen van hen hebben hun namen ingekrast in delen van de kerk. Ondanks een aantal eerdere grootschalige restauraties waarbij veel graffiti zijn verwijderd werden er bij een inventarisatie van de binnen- en buitenkant in 2007 meer dan 1.500 graffiti teruggevonden. Devotionele en votief-graffiti in en op kerken kwamen veel voor en lijken een algemeen geaccepteerde praktijk te zijn geweest in middeleeuws en vroegmodern Europa.⁴³ Een van de meest voorkomende motieven is die van de scheepsgraffiti, een type dat is gevonden in Europese kerken van Durham tot Salento. Ook op de San Marco-façade zijn nog steeds negen graffiti van schepen te zien, gegraveerd in de marmeren pilaren.⁴⁴ Bij het derde portaal, bijvoorbeeld, zijn twee tweemasters aangebracht in de

43 Linda Safran, *The medieval Salento. Art and identity in Southern Italy* (Philadelphia 2014); Véronique Plesch, 'Memory on the wall. Graffiti on religious wall paintings', *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 32.1 (2002) 167-197; Matthew Champion, *Medieval graffiti. The lost voices of England's churches* (Londen 2015). Maar zie de bijdrage van Marianne Ritsema van Eck aan dit nummer.

44 Als datering wordt vaak de dertiende eeuw aangehouden: Lillian Ray Martin, *The art and archaeology of Venetian ships and boats* (College Station 2001) en S. W. Helms, 'Ship graffiti in the church of San Marco in Venice', *The International Journal of Nautical Archaeology* 4.2 (1975) 229-236.

40 Van Gelder, 'The people's prince'.

41 De stenen brug is tussen 1588-1591 gebouwd en staat nog steeds.

42 De zuidkant van het plein, oftewel de *Procuratie Nuove*, werd tussen het midden van de zestiende eeuw en 1586 gebouwd.

dertiende eeuw. Wellicht waren deze bedoeld als votief-graffiti voor of door zee-lieden.⁴⁵

Maar ook van binnen was de basiliek volgetekend door bezoekers, pelgrims en andere reizigers. Sommigen voegden een gebed toe en weer anderen schreven 'hic fuit' ('hier was') bij hun naam. Lange tijd beschouwden kunsthistorici en restauratoren deze tekens als niet relevant (want niet van de kunstenaar zelf) en zelfs vandalistisch, maar de praktijk van het nalaten van tekens op muren van canonieke gebouwen en op kunstwerken krijgt langzamerhand meer aandacht.⁴⁶ Onder de graffiti vallen de namen op van patriciërfamilies, vaak elegant geschreven en met een corniche omlijst. Anderen schreven veel haastiger en sommige inscripties zijn in het Armeens of Arabisch, mogelijk om dank te geven voor een voltooide reis. Dat geldt ook voor de meest recente graffiti, gemaakt door een Amerikaanse soldaat aan het einde van de Tweede Wereldoorlog.⁴⁷ Daarnaast zijn veel figuratieve en abstracte tekeningen te zien, van

schepen, religieuze taferelen, dieren, mythische beesten, wapenschilden, portretten van doges en andere figuren, van wie de politieke of religieuze positie vaak te herkennen is aan de kleding. Wellicht zal dit ook de praktijk geweest zijn in andere Venetiaanse kerken, maar daarover ontbreekt vooralsnog informatie. De locaties van de graffiti suggereren dat de auteurs door middel van hun tekens, zoals Charlotte Guichard voor graffiti in Rome stelt, een directe relatie wilden aangaan met de kunstwerken waarop ze schreven.⁴⁸ Vaak zijn ze dicht bij elkaar of over elkaar heen geschreven, waardoor niet alleen contact met de religieuze context ontstond, maar ook tussen de graffiti-auteurs onderling.

Institutionele graffiti: het

Lazzaretto Nuovo en de gevangenis van het Dogenpaleis

Die behoefte om met graffiti en geschilderde tekens contact te leggen met andere, zowel eerdere als latere, gebruikers van bepaalde ruimtes zien we nog veel sterker op twee meer marginale locaties: het geïsoleerde quarantaine-eiland Lazzaretto Nuovo, in de noordelijke lagune, en de gevangnissen onder het Dogenpaleis. Binnen de archeologie is de laatste tijd veel aandacht voor dergelijke 'institutionele graffiti' in gevangnissen, tehuizen, kazernes en quarantaine-stations.⁴⁹ Het

45 Plesch, 'Memory on the wall'; Matthew Champion, 'Medieval ship graffiti in English churches. Interpretation and function', *Mariner's Mirror* 101.3 (2015) 343-350; Pamela C. Graves en Lydia Rollason, 'The Monastery of Durham and the wider world. Medieval graffiti in the Prior's Chapel', *Northern History* 50.2 (2013) 186-215.

46 Charlotte Guichard, *Graffiti: Inscrivere son nom à Rome (XVIe-XIXe siècle)* (Seuil 2014) 19-30.

47 Mia Gaia Trentin, 'Il corpus dei graffiti di San Marco (Venezia): considerazioni preliminari (working paper, 2013, University Ca' Foscari, Venice); geraadpleegd 26 juni 2017. https://www.academia.edu/10277061/Il_corpus_dei_graffiti_di_San_Marco_Venezia_considerazioni_preliminari.-_2013_University_Ca_Foscari_Venice. Zie ook Alvise Piero Zorzi, *Osservazioni intorno ai restauri interni ed esterni della basilica di San Marco* (Venetië 1877); Riccardo Predelli, 'Delle forme della scrittura nei marmi e nei mosaici della basilica di San Marco', in: *La basilica di San Marco in Venezia. I testi, parte 3* (Venetië 1890) 443-448.

48 Guichard, *Graffiti*, 104-119.

49 Laura McAtackney, 'Graffiti revelations and the changing meanings of Kilmainham Gaol in (post)colonial Ireland', *International Journal of Historical Archaeology* 20.3 (2016) 492-505; Niall Bergin en Laura McAtackney, 'Gendered graffiti at Kilmainham', *History Ireland* 23.1 (2015) 34-36; Peta Longhurst, 'Quarantine matters. Colonial quarantine at North Head, Sydney and its material and ideological ruins', *International Journal of Historical Archaeology* 20.3 (2016) 589-600.

Lazzaretto-eiland werd sinds het midden van de vijftiende eeuw gebruikt om goederen, schepen en mensen afkomstig uit regio's besmet met de pest gedurende een bepaalde periode (variërend van een aantal tot ruim veertig dagen) in quarantaine te houden.⁵⁰ In tijden van een pestepidemie werden de besmette inwoners van Venetië op dit eiland verplicht geïsoleerd.

Naast huisjes voor personeel en personen in quarantaine bevonden zich op het eiland een kapel, begraafplaats, en het zogeheten Tezon Grande, waarin goederen in quarantaine werden opgeslagen. Het Tezon, neergezet rond 1560, was met een lengte van ruim 100 meter het op een-na-langste gebouw in Venetië.⁵¹ Het gebouw was half open, zodat de goederen makkelijk door het personeel naar binnen of naar buiten konden worden gebracht om ze te laten luchten, in een poging de pestbesmetting te verdrijven. Inmiddels zijn de oorspronkelijke structuren van de bouwwerken vervallen en worden ze door de lokale archeologische vereniging gerestaureerd. Tijdens epidemieën moet de situatie verschrikkelijk geweest zijn, met honderden, soms duizenden zieken die ondergebracht werden in tijdelijke houten hutten en massaal stierven. Onder gewone omstandigheden zal de quarantaineperiode voor reizigers, koop- en scheepslieden vooral frustrerend en saai

zijn geweest: met de eindbestemming in zicht konden zij niets anders doen dan wachten tot hun periode van *contumacia* (de Venetiaanse term voor quarantaine) voorbij was. Bewakers dienden te voorkomen dat de quarantaineperiode werd onderbroken; kooplieden mochten zich ook niet in het Tezon begeven tijdens de *contumacia*.⁵²

Ter desinfectie werden de wanden van het Tezon regelmatig bedekt met een dikke laag kalk en dit heeft een groot aantal tekeningen en teksten, alle van *coccio-pesto*, vanaf het midden van de zestiende tot en met de achttiende eeuw geconserveerd. Begin 2017 is voor het eerst een corpus van alle tekens in het Tezon Grande gepubliceerd.⁵³ Het merendeel bestaat uit monogrammen en uit de late zestiende en zeventiende eeuw. Deze dienden ter identificatie van de goederen, zodat tijdens het dagelijkse luchten en weer naar binnen brengen geen onduidelijkheid ontstaat over het eigendom. Deze merktekens laten zien hoe het Lazzaretto-personeel het werk organiseerde. Aan het hoofd stond een functionaris ('prior') van het Magistrato alle Acque, bijgestaan door wachters, die de goederen en de *contumacia* bewaakten, en door zogeheten *bastazi* (kruiers of dragers). Die laatste groep deed het zware sjouwwerk en bestond vooral uit arbeidsmigranten. Zowel wachters als *bastazi* werkten, gezien het besmettingsrisico, in ploegendiensten.⁵⁴ De tijdelijke bewoners van het eiland waren

50 Jane L. Stevens Crawshaw, *Plague hospitals. Public health for the city in early modern Venice* (Aldershot 2012); Giovanni Caniato, 'Documenti sul Lazzaretto nuovo', in: *Venezia e la peste, 1348-1797* (Venetië 1980) 347-370.

51 Nog langer waren de touwslagerijen van de staats-scheepswerf. De hoogte was 10 meter en waarschijnlijk bestond het gebouw uit twee verdiepingen. De beschrijving van het Tezon Grande en 'scritture parietali' (wandschrijfsels) is gebaseerd op Francesca Malagnini, *Il Lazzaretto Nuovo di Venezia. Le scritture parietali* (Venetië 2017).

52 Ibidem.

53 Zie Ibidem, 75. Malagnini heeft het corpus van de *scritture* met name op taalkundige wijze geanalyseerd. De restauratiewerkzaamheden worden geleid door Gerolamo Fazzini, voorzitter van de Archeoclub.

54 Francesca Poggetti, 'E VV i boni compagni. Le scritte del Tezon Grande, Isola del Lazzaretto Nuovo', BA-scriptie Università Ca' Foscari (2007-2008).

dus hoofdzakelijk mannen, behalve in tijden van acute epidemieën, wanneer vrouwelijke zieken en verzorgers ook aanwezig waren. Naast de functionele merktekens hebben werknemers op verschillende manieren hun sporen op de muren van het Tezon achtergelaten. De arbeidshiërarchie is weergegeven door middel van een tekening van een wachter, een *bastazo* en een (aan zijn kleding herkenbare) patriëer, mogelijk de *prior*.⁵⁵ Daarnaast zijn er afbeeldingen van een gondel, verschillende schepen, harten en de onvermijdelijke fallus.⁵⁶

Onder de *bastazi* was het ook gebruikelijk om de namen van de eigen ploeg te noteren, vaak gekoppeld aan een specifieke klus, zoals het ontladen van een bepaald schip. Op basis van dialectale analyses is vastgesteld dat het hier ging om basaal geletterde auteurs uit de regio's rondom Brescia en Bergamo. Deze *scrittura* bestaan steeds uit een datum en een lijst met namen, soms met herkomst. De *bastazi* noemden zichzelf de 'boni compagni' ('goede kameraden'). Uit de tekens spreekt duidelijk een groepsidentiteit, gebaseerd op de gedeelde herkomst uit het armere Venetiaanse achterland, hun (risicovolle) werk op het eiland en de verbondenheid aan de twee Venetiaanse parochies waar ze tussen hun diensten door woonden.⁵⁷

Sommige *scritture* gaan verder dan alleen een opsomming van namen en functioneerden meer als een kalender of kroniek van het eilandleven. Hoewel het ei-

land zelf een semi-gesloten microkosmos was, laten deze teksten zien dat het nadrukkelijk in verbinding stond met de grotere Venetiaanse en mediterrane commerciële wereld. Wachters of *bastazi* noteerden de aankomst en herkomst van schepen. Vaak gaat het hierbij om locaties in de Levant, zoals Istanbul of (voormalig) Venetiaanse plekken zoals Cyprus, Nafplion of Kos. Zo noteerde op 29 januari 1593 ene Antonio Moro dat hij met zeven 'boni compagni' het schip de Somachio, gekomen uit Nafplion, had uitgeladen. Verder schreef hij dat tijdens de reis acht bemanningsleden aan de pest waren gestorven en dat een (buitengewoon lange) *contumacia* van 54 dagen werd opgelegd.⁵⁸ Deels kunnen deze teksten verklaard worden uit een gebrek aan pen en papier; wellicht was dit een manier om de eindeloze verveling te verdrijven. Maar daarnaast is het waarschijnlijk dat, net als de pelgrims en toeristen in de basiliek, het eilandpersoneel hun onderlinge verbondenheid en aanwezigheid wilden uitdrukken met hun teksten en tekeningen.

Twee teksten vermelden ook nadrukkelijk politieke ontwikkelingen in de stad zelf. Een van de wachters, Antonio Trivisan, registreerde in 1585 een aantal gebeurtenissen die voorvielen tijdens zijn dienst. De tekst staat op de oostelijke muur van het Tezon en is omlijst, wellicht in navolging van de officiële *bandi* zoals te zien op het San Marcoplein.⁵⁹ Trivisan schreef het volgende:

55 Francesca Malagnini, *Il Lazzaretto Nuovo*, 109, 111, 122.

56 Ibidem, 129, 205, 207.

57 De parochies San Cassiano en Santa Maria Formosa. Zie Ibidem, 149, 152, 162.

58 Ibidem, 174-175.

59 Ook de *scrittura* naast die van Trivisan, op pilaar 3 en gedateerd op 29 januari 1593, is omringd door een zelfde lijst, zie Ibidem, 173-177.

Laus Deo, 6 juli 1585/ Ik, Antonio di Trivisani, wachter van het Officio della Sanità/ liet de koopwaar gekomen vanuit Constantinopel uitladen met/ de *boni compagni* en bleef tot eind augustus/ Op 28 juli stierf Doge Nicolò da Ponte en/ op 18 augustus werd Pasquale Cicogna tot doge gekozen. En leve/ de *boni compagni* en dood aan de gierigheid en/ dat aan de spionnen de ogen zullen worden weggenomen./ Op 20 augustus is de heer Andrea Bragadin tot procurator van San Marco gekozen.

Trivisan registreerde de aankomst van een schip uit Istanbul, maar voegde daar het overlijden van Doge Nicolò da Ponte (hier vergiste hij zich in de datum; de werkelijke sterfdag was 30 juli⁶⁰) en de verkiezing van Pasquale Cicogna aan toe. Ook de verkiezing van Bragadin tot procurator van San Marco, een van de meest prestigieuze posities, laat zien dat politieke informatie tot het quarantaine-eiland doordrong, wellicht met de boten die proviand en nieuwe werkploegen aanvoerden, en dat mensen als Trivisan behoefte hadden om dit soort Venetiaanse politieke momenten vast te leggen. Daarnaast blijkt uit zijn tekst weer de band met de *boni compagni*. Tot slot vallen de heftige vervloekingen op, die nergens anders in de *scritture* voorkomen. Het is onduidelijk wie hij met de spionnen bedoelde; misschien dat dit vooral de interne solidariteit onder de *boni compagni* moest aanzetten. Tegelijkertijd maakten verschillende bestuursorganen, zoals de Raad van Tien, daadwerkelijk gebruik van een netwerk van informanten in hun pogingen

60 Da Mosto, *I dogi*, 303.

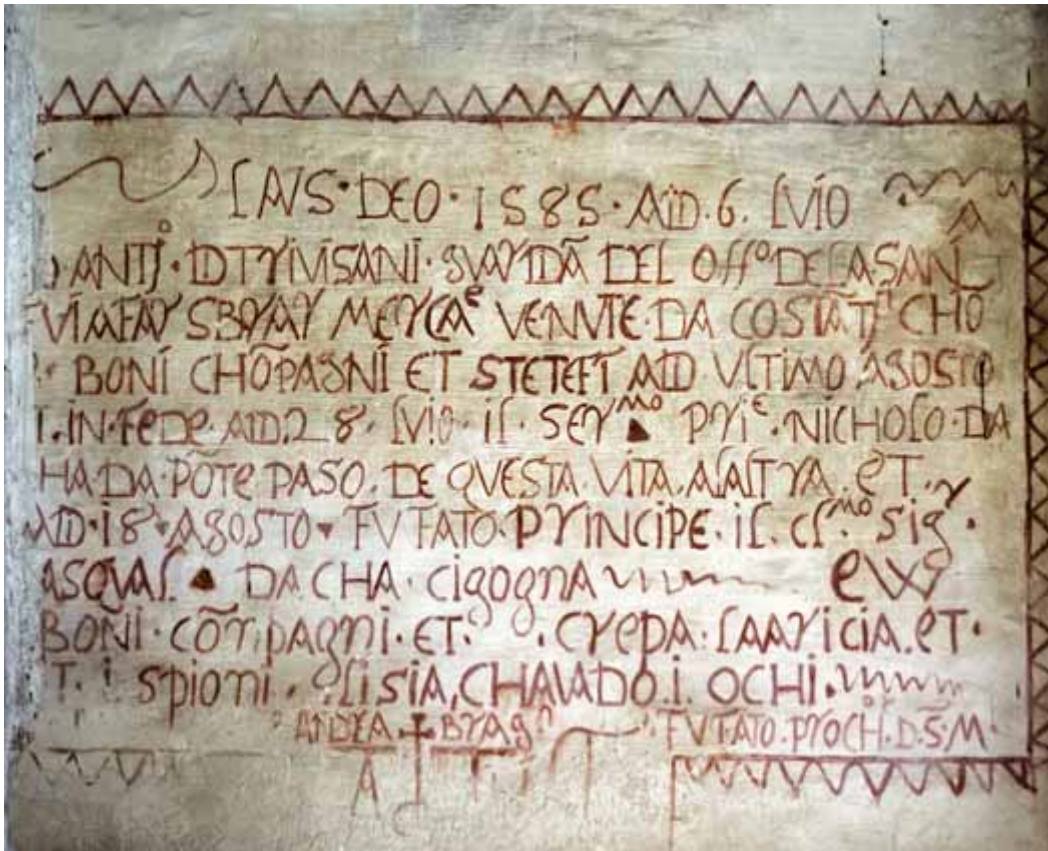
61 Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia: Spionaggio e contraspionaggio ai tempi della Serenissima* (Milaan 1994).

om politieke onrust te voorkomen of de kop in te drukken.⁶¹

Ook binnen het cellencomplex van het Palazzo Ducale waren gevangenen bezorgd over de aanwezigheid van informanten, zoals we zullen zien. De gevangenen waren aan de ene kant een gemarginaliseerde locatie; aan de andere kant was het gehele complex bijzonder centraal gelegen. Bovendien stonden de cellen veel meer en directer in contact met de buitenwereld dan vandaag de dag het geval is.⁶² De *Pozzi* ('putten'), onder het Palazzo, bestonden uit achttien cellen, verbonden door een gang. De condities in deze donkere en vochtige cellen waren slecht. De *Piombi*-cellen lagen direct onder het dak. Ze zijn vernoemd naar het lood (*piombo*) van de dakbedekking. Hier werden in het algemeen gevangenen van een betere komaf opgesloten. Uit onvrede over met name de condities van de *Pozzi* werden tussen 1589 en 1616 de *Prigioni Nuovi* gebouwd. De muren van de verschillende cellen in deze drie locaties staan vol met graffiti en andere schrijfsels. Helaas is hier nog steeds geen goede inventarisatie van gemaakt, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de graffiti in de gevangenen van de Inquisitie in Palermo of het Palazzo Ducale van Urbino.⁶³ De neiging van moderne toeristen om hun eigen namen toe te voegen en de slechte klima-

62 Giovanni Scarabello, *Carcerati e carceri a Venezia nell'età moderna* (Rome 1979); Francesco Zanotto, *I Pozzi ed i Piombi. Antiche prigioni di stato della repubblica di Venezia* (Venetië 1876). Voor de verbondenheid van (middeleeuwse) Italiaanse gevangenen met de stedelijke omgeving, Guy Geltner, *The medieval prison. A social history* (Princeton 2008).

63 Giovanna Fiume, 'Soundless screams. Graffiti and drawings in the prisons of the Holy Office in Palermo', *Journal of Early Modern History* 21.3 (2017) 188-215 en de tentoonstelling 'La pietra racconta. Un palazzo da leggere' in Urbino (29 maart-21 mei 2017).

De *scrittura* van Antontio Trivisan op de centrale wand aan de oostzijde, tussen pilaren 2 en 3 (1585). Zie Malagnini, *Il Lazzaretto Nuovo*, scheda [VE27], 166-168.

Archeoclub Venezia

tologische omstandigheden maken deze historische tekens bijzonder kwetsbaar.

Sommige van de *Pozzi*-graffiti zijn heel gedetailleerd: zo bevat cel 10, voor gevangenen van de Raad van Tien, een graffito (eerst ingekrast en daarna met pigment ingekleurd) van een 'sacra conversazione', een compositie van een Madonna met kind, omringd door de heilige Bernardus, Sebastiaan, Rochus en Benedictus. De kunsthistoricus Giandomenico Romanelli heeft recentelijk vastgesteld dat dit tafereel is gemaakt door de schilder Riccardo

Perucolo, in 1549 opgesloten wegens ketterij.⁶⁴ Wellicht maakte Perucolo dit kunstwerk om de tijd te verdrijven of om troost uit te putten.

De meeste graffiti vermelden simpelweg een naam, soms de datum van opsluiting of details over de (vermeende) misdaad. In diezelfde cel 10 staat bijvoorbeeld '1558 Lorenzo Nicolino uit Desenzano heeft hier onterecht zeven maanden vastgezeten' en een fragmentarische graffito uit 1556 waarin ene Antonio Castelleto zegt beschuldigd te zijn van verraad, waarna hij tien jaar in deze cel heeft doorgebracht tot hij 'geruïneerd en uitgeput' was. Castelleto sluit af met de hoop dat

⁶⁴ Giandomenico Romanelli, *Il pittore prigioniero* (Venetië 2014). Overigens is Rochus ook de beschermheilige van zij die valselijk beschuldigd zijn.

‘wanneer God het wil hij de vrijheid zal verkrijgen’.⁶⁵ Gevangenen onderstreepten hun herkomst en/of loyaliteit aan de republiek met leuzen als ‘Viva Venetia’ of de toevoeging ‘zoon van Venetië’ aan hun naam; anderen gaven aan afkomstig te zijn uit delen van het Venetiaanse rijk (Padua, Udine of Kreta), maar ook uit Siena, Luca, Rimini, Milaan en Mantua. Volgens Giovanna Fiume, die de graffiti in de cellen van de Palermitaanse Inquisitie analyseerde, was de praktijk van het toevoegen van de eigen naam aan al aanwezige namen een manier om een band te creëren en te integreren in de gemeenschap van gevangenen.⁶⁶ Nu moet die gemeenschap vooral niet te zeer worden geïdealiseerd, want, net als op het Lazzaretto, staan op de celmuren een aantal felle waarschuwingen tegen spionnen en verraders.⁶⁷

Andere gevangenen registreerden op de muren opvallende, soms politieke, gebeurtenissen, zoals ook de Lazzaretto-wachters deden. Zo noteerde ene W.H. Zane in een *Pozzi*-cel dat er op 9 april 1558 veel regen viel en heeft iemand de dood van Doge Marino Grimani in 1605 en de verkiezing van zijn opvolger gedocumenteerd.⁶⁸ Niet alleen waren dogeverkiezingen de belangrijkste cesuren in het Venetiaanse politieke leven, sommige cellen bevonden zich op slechts tientallen meters afstand van waar de kiescommissie in het geheim het nieuwe staatshoofd verkoos. Ondanks hun precaire positie zaten sommige gevangenen letterlijk dicht op deze politieke besluitvorming en lieten zij soms ook hun voorkeur voor bepaalde kandidaten horen.⁶⁹

65 Zanutto, *I Pozzi ed i Piombi*, 103-105.

66 Fiume, ‘Soundless screams’; Scarabello, *Carcerati*.

67 Zanutto, *I Pozzi ed i Piombi*, 113.

68 Ibidem, 116, 120-121

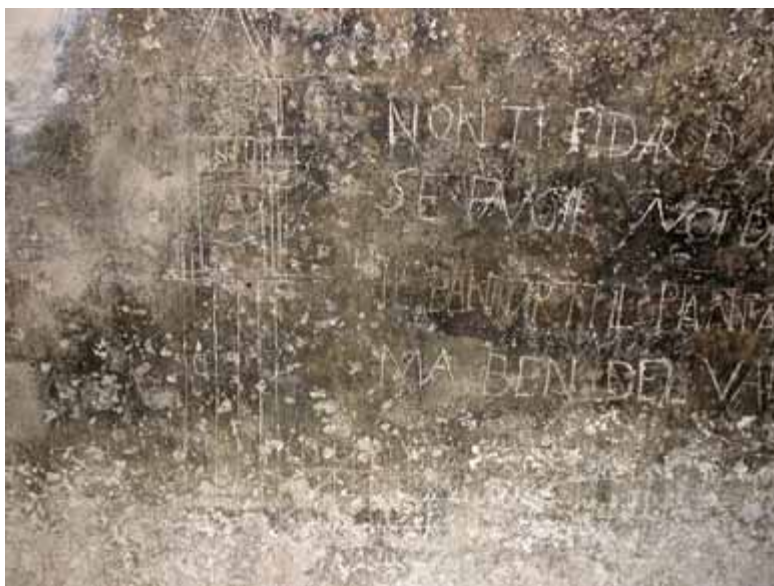
69 Finlay, *Politics*, 52.

Subversieve schrijfsels

De hierboven besproken teksten en tekeningen in en om het Piazza San Marco, op het Lazzaretto Nuovo en in de *Pozzi* vormen samen een breed spectrum van officiële tot onofficiële schrijfsels, met verschillende bedoelingen en mate van grafische verfijndheid. Wat nog nauwelijks aan bod is gekomen zijn subversieve schrijfsels, die, zoals bleek uit de inleiding, de autoriteiten direct tot repressie dreven. Kritische en opruiende teksten verschenen regelmatig in de Italiaanse vroegmoderne publieke ruimte en werden door de autoriteiten als hoogst gevaarlijk beschouwd. In Napels verschenen tijdens hongersnoden in 1585 en 1647 aanplakbiljetten met de oproep tot rebellie, waar vervolgens gehoor aan gegeven werd. In Florence verscheen in 1466 een plakkaat op het Palazzo della Signoria met de mededeling ‘De negen dwazen zijn vertrokken’ (‘E usciti nove pazzi’), een verwijzing naar de afgetreden negen leden die samen de *Signoria*, het bestuur van de stad, vormden.⁷⁰ Dit soort subversieve schrijfsels en de reacties van de autoriteiten kunnen, mits goed gecontextualiseerd, ons helpen een beter begrip te krijgen van de politieke betrokkenheid van Venetianen buiten de kringen van het patriciaat. Daar waar officiële bronnen vaak de Venetiaanse eensgezindheid en stabiliteit onderstreepten, kunnen posters, leuzen op de muren en tekeningen als uitingen van *popular politics* worden gelezen.

Ondanks de officiële ideologie gingen ook in Venetië crises, zoals hongersnoden,

70 Zie de opstand van 1585, die in grootschalige plunderingen eindigde, en de beroemde Masaniello-opstand van 1647, Burke, *The historical anthropology*, 128-129.

Graffito van een klokkentoren in een van de *Pozzi*-cellen. Daarnaast is deels de waarschuwing 'Vertrouw op niemand' ('Non ti fidar...') leesbaar.

Foto: Guy Geltner

epidemieën en oorlogen, vaak gepaard met uitingen van protest, onder andere in de vorm van graffiti. Zo verscheen in 1529, tijdens een hevige hongersnood, op de deur van een van de lege staatsgraanpakhuizen het ironische 'Huis te huur' ('Caxa d'afitar').⁷¹ Naast met houtskool of verf geschreven teksten maakten opstandige Venetianen gebruik van *cartelli*, aanplakbiljetten of posters, die als voordeel hadden dat ze thuis gemaakt konden worden en alleen nog 's nachts hoefden te worden opgeplakt, wat de pakkans verkleinde. Waar houtskool- en andere graffiti vaak vrij kort waren, konden *cartelli* een stuk uitgebreider van inhoud zijn. De

Raad van Tien en de Inquisitori di Stato (Staatsinquisiteurs), een orgaan dat de Tien ondersteunde, maakten jacht op wildplakkers en probeerden de posters zo snel mogelijk te verwijderen. In het archief van de Inquisitori bevindt zich een bundel met de omschrijving 'Posters die opgeplakt waren op verschillende plaatsen in de stad'.⁷² Veel van de posters hebben nog korsten van lijm of lak op de achterkant. Het merendeel is ongedateerd, maar stamt waarschijnlijk uit de late achttiende eeuw; een aantal is ouder en op sommige hebben de Inquisitori-dienaars datum en vindplaats genoteerd, als onderdeel van het vervolgingsproces.

Veel posters uitten kritiek op hoge graanprijzen, of hoge belastingen op wijn, en beschuldigden de regering, zoals de vroeg achttiende-eeuwse poster waarop met flink veel hoofdletters staat:

⁷¹ Sanudi, *I diarii*, L, 500.

⁷² ASVe, Inquisitori di Stato, busta 920.IV 'Cartelli già affissi in varii punti della citta'.

Aan de stad van de TIRANNEN, God heeft ons graan in overvloed gestuurd en de pakhuizen liggen vol. Er is voldoende wijn en toch zijn we allen tot honger gereduceerd. GEZEGEND is de ziel van Doge Silvestro Valier en vervloekt is die van jullie en jullie kinderen. Dat God jullie graanpakhuizen met de bliksem zal treffen.⁷³

De verwijzing naar de overvloed aan voedsel in deze tekst past bij het mythische zelfbeeld van stabiliteit en sereniteit. We zouden de woedende reactie op het niet vrijgeven van graan en wijn uit de overheidsmagazijnen, de verheerlijking van de overleden Doge Silvestro Valier en de vervloeking van het, verder niet nader gespecificeerde, bestuur kunnen zien als onderdelen van een Venetiaanse *moral economy*, zoals E. P. Thompson in zijn beroemde artikel voor achttiende-eeuws Engeland ideeën over de 'juiste prijs' en toegang tot voedsel.⁷⁴ Dergelijke ideeën kwamen in Venetië ook in de vorm van liedjes of verwensingen voor.⁷⁵

Subversieve *cartelli* hingen vaak in het Palazzo Ducale, op de pilaren van de galerij van het Palazzo, of bij Rialto, dus op de belangrijkste 'information gateways' van de stad. Op 23 mei 1569 vond men een obscene poster met een buitengewoon agressieve tekst gericht tegen de

pauselijke nuntius op een van de pilaren van het Dogenpaleis.⁷⁶ Vaak reageerde een poster op een actuele gebeurtenis: zo werd op 20 juni 1630 in het Palazzo Ducale een klein *cartello* gevonden waarin de patriciër en legerleider Zaccaria Sagredo (1572-1647) van lafheid werd beschuldigd, op het moment dat Sagredo terechtstond wegens wanprestaties.⁷⁷ Soms gingen posterplakkers zelfs zo ver om hun kritiek heel gericht te plakken op de deuren van bepaalde raadszalen. Zo verscheen na een verschrikkelijke ontploffing in het Arsenaal in september 1569 prompt een dag later een dreigend *cartello* op de deur van het orgaan dat het onderzoek de explosie leidde. De postermaker of -makers stelden dat de ontploffing de terecht straf was voor het vele onrecht en de tirannie van Venetië, en dat er nog meer ellende zou volgen.⁷⁸

Vaak waren de teksten op de *cartelli* heel grof, soms in kreupel rijm gesteld, maar een enkele keer had de auteur juist veel werk gestoken in de compositie. Uit de dagboeken van Sanudo weten we dat op 21 november 1505 bij Rialto een *cartello* verscheen die Doge Leonardo Loredan aanviel. De gebruikte beeldtaal, met afbeeldingen van de Venetiaanse patroonheilige Marcus, Venetia (de personificatie van Venetië), en een doge, en de bijbehorende tekst waren zo geraffineerd dat

73 ASVe, Inquisitori di Stato, busta 920.IV: 'Alla città de TIRANNI/Dio hà mandà tanti menui. De Formenti pieni i graneri: Vin à bastanza: tutto ridotto in Caresia. BENEDETTA l'Anima del Dose Silvestro Valier' Maledetta la Vostra, è de Vostri FIOLI. Che Dio fulminò i vostri graneri.' Silvestro Valier was doge tussen 1694 en 1700.

74 E. P. Thompson, 'The moral economy of the English crowd in the eighteenth century', *Past and Present* 50 (1971) 76-136.

75 Van Gelder, 'The people's prince'.

76 ASVe, Consiglio di Dieci, Segrete, f.13, 23 mei 1569.

77 Sagredo leidde in 1629 de Venetiaanse legers tegen Habsburgse troepen, maar ontvluchtte zelf het slagveld. In 1630 onderging hij een rechtszaak vanwege zijn gebrek aan leiderschap en lafheid, Gaetano Cozzi, *Il Doge Nicolò Contarini. Ricerche sul patriziato veneziano agli inizi del Seicento* (Venetië-Rome 1958) 297.

78 Working paper Filippo de Vivo en Maartje van Gelder, 'Unserene Venice. Popular unrest and confrontational politics in sixteenth-century Venice'.

Cartello gericht tegen hoge wijnbelasting, met lijmsporen.

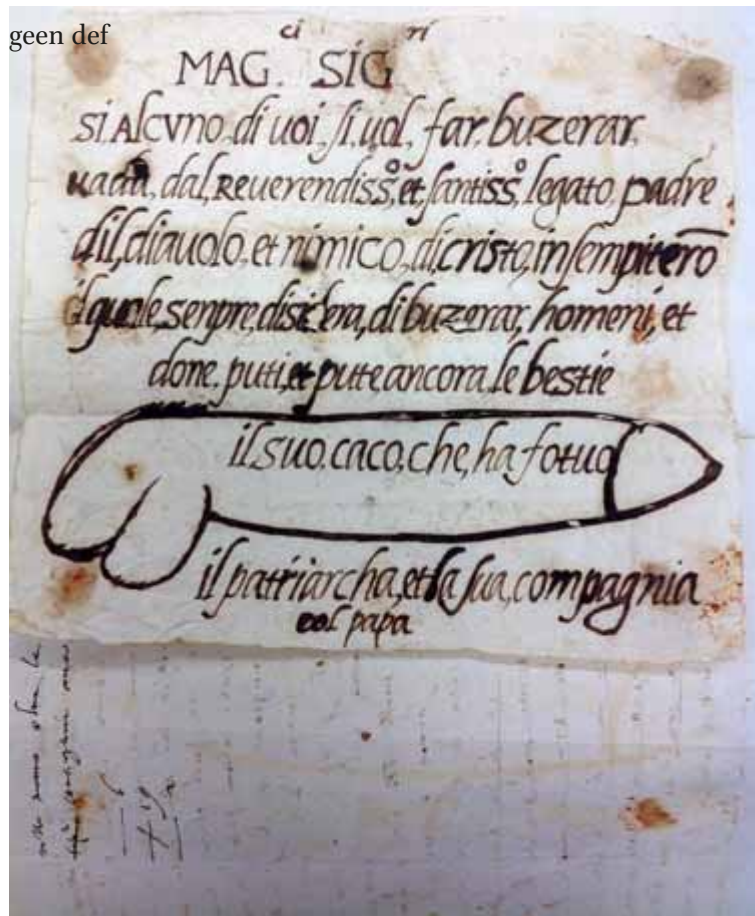
Archivio di Stato di Venezia, Inquisitori di Stato, busta 920.

Sanudo de postermaker uitgebreid prees. Dit moet een 'groot schrijver, goede dichter en verdienstelijke schilder geweest zijn' zo noteerde hij in zijn dagboek. Ook deze poster werd zo snel mogelijk weggehaald en een onderzoek naar de auteur ingesteld. Uiteindelijk zouden een aantal arrestaties en grondige ondervragingen volgen.⁷⁹

⁷⁹ Voor een uitgebreide interpretatie, De Vivo, *Information*, 277.

Besluit

Dit artikel heeft een eerste inventarisatie willen bieden van een lastig te reconstrueren, en soms lastig te interpreteren, genre, namelijk de (vaak tijdelijke) teksten en tekeningen die op de muren en pilaren van Venetië verschenen in de vroegmoderne tijd. Juist vanwege het sterk efemere karakter van deze schrijfsels is het nodig om het net vrij breed uit te werpen en zowel overheidsarchieven, archeologische overblijfselen, en schilderijen en prenten van de stad bij het onderzoek te betrekken. Dat maakt aan de ene

Cartello gericht tegen de pauselijke ambassadeur, bestaand uit een fallus en beschuldigingen van onder andere sodomie en pedofilie.

Archivio di Stato di Venezia, Consiglio di Dieci, Parti Secrete, filza 13

kant dat het artikel zelf iets weg heeft van een collage, maar daartegenover staat dat we een veelzijdiger beeld hebben gekregen van de mensen die de stad beschreven, in functie of illegaal, openlijk of heimelijk, in de openbare ruimte of in afzondering. Venetianen, van de hoogste tot de laagste klassen, lieten op centrale en meer perifere locaties tekens achter, van haastige graffiti tot uitgebreide *cartelli*. Dergelijke schrijfsels kunnen bijzonder waardevol zijn als bron, omdat ze commentaar geven op actuele gebeurtenissen, maar

ook omdat ze de vorming van groepsidentiteiten en de interactie tussen auteurs en hun omgeving helpen duiden.

Overheidsfunctionarissen schreven op muren, soms uit verveling, soms als onderdeel van hun werk. De schrijfsels in het Tezon Grande en de cellen onder het Dogenpaleis passen bij de verschillende vormen van institutionele graffiti, bedoeld om de tijd te verdrijven, vorm te geven aan gebeden, bepaalde gebeurtenissen te documenteren, te getuigen van het eigen verblijf en (onterechte) strafmaat of te

waarschuwen tegen verraders.⁸⁰ Ook lijkt het erop dat de wachters en gevangenen, net als de pelgrims en toeristen die de Basilica bezochten, door het schrijven op de muur over periodes van meerdere eeuwen hun onderlinge band probeerden te bevestigen en versterken.

Zowel in het politieke hart van de stad, daar waar de autoriteiten hun officiële boodschappen plaatsten, als in de *Pozzi* en op het Lazzaretto Nuovo vinden we registraties terug van dogeverkiezingen en andere politieke ontwikkelingen, als onderdeel van een bredere behoefte het Venetiaanse politieke leven vast te leggen. Waar leden van de elite, zoals Marino Sarnudo, dit deden in hun dagboeken en kronieken, gebruikten anderen houtskool, verfstoffen en muren. Maar de politieke betrokkenheid van 'gewone' Venetianen ging verder dan alleen het verwerven en vervolgens vastleggen van politieke informatie. Hoe zeer de officiële ideologie ook uitging van een stemloos maar tevreden bevolking, iets waar sommige historici nog steeds in meegaan, ook in Venetië verschenen regelmatig vlugschriften en graffiti met subversieve politieke inhoud.⁸¹

Dit artikel is een eerste poging om een beeld te krijgen van deze teksten en tekens, om uiteindelijk de impact en functie van subversieve schrijfsels beter te begrijpen. Een belangrijke sleutel hierbij is de

precieze locatie van de tekens, die varieerde van meer marginale en perifere plekken in en om de stad tot de centrale zones van Rialto en San Marco. De interactie tussen de officiële overheidscommunicatie en satirische of ronduit agressieve teksten laat bovendien zien hoe bezorgd de Venetiaanse elite was over dit soort uitingen. De autoriteiten probeerden deze schrijfsels de kop in te drukken met behulp van harde repressie en loopjongens met emmers water, maar deze pogingen om de stad schoon te poetsen zullen ongetwijfeld tevergeefs zijn geweest.

Over de auteur

Dr. Maartje van Gelder is universitair hoofddocent Vroegmoderne Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij leidt het Amsterdam Centre for Urban History. Haar onderzoek richt zich vooral op de sociale geschiedenis van vroegmodern stedelijk verzet. Begin 2018 verschijnt haar artikel 'The people's prince. Popular politics in early modern Venice' in *The Journal of Modern History*.
E-mail: m.vangelder@uva.nl

⁸⁰ Voor vergelijkbare interpretaties van 'institutionele graffiti': Fiume, 'Soundless screams' en McAtackney, 'Graffiti revelations'.

⁸¹ Samuel Cohn, *Lust for liberty: The politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425; Italy, France, and Flanders* (Cambridge 2006) 159; Jan Dumolyn en Jelle Haemers, "A bad chicken was brooding": Subversive speech in late medieval Flanders', *Past and Present* 214 (2012) 45-86, aldaar 59.